

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-1.09«18»Т.Шевченко:7.046/.047
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/22.166849>

Романія БУРАК,
orcid.org/0000-0002-7899-1954
асистент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна) romania_burak@ukr.net

ФОЛЬКЛОРНІ АКЦЕНТИ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ»

У статті розглянуто особливості трансформації фольклорного елемента у структурі поезії Тараса Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Досліджено своєрідність використання фольклорних образів для розкриття художньої теми і розширення змістового навантаження твору. Висвітлено індивідуально-авторське застосування фольклорних образів «степ», «могила». Простежено вплив думової традиції на формування ідейного задуму письменника. Проаналізовано ідейно-естетичні погляди автора на розвиток української літератури.

Ключові слова: фольклорний образ, літературний жанр, символ, Іван Котляревський, Тарас Шевченко.

Romania BURAK,
orcid.org/0000-0002-7899-1954
Assistant of the Department of Ukrainian Language
named after Professor Ivan Kovalyk
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine) romania_burak@ukr.net

FOLKLORE ACCENTS OF TARAS SHEVCHENKO'S POETRY “IN ETERNAL MEMORY OF KOTLIAREVSKY”

The article deals with folklore elements analysis in the early poetry of Taras Shevchenko “In eternal memory of Kotliarevsky”. The first poetics of the writer are especially interesting in terms of interaction of individual author and folklore creativity. Creative inspiration of folk art during creation of artistic symbolic images of “steppe”, “graves” has been found in the poetry under research. The peculiarity of the folk images use to disclose artistic theme and expand the content load of the work has been analyzed. Consideration of the semantic nature of the word-image “grave” and the popular folk-song motive “talks of the grave with the wind” associated with it, proves the artist's insights in the Ukrainian duma tradition; in particular, the relationship with the duma “Conversation between the Dnieper and the Danube” has been stated. There have been analyzed the stylistic means of creation of Ivan Kotliarevsky image, among which the use of the nomination “kobzar” is dictated by the analogy between the work of Ivan Kotliarevsky and Ukrainian traveling singers, based on the ideas of Ukrainian asceticism, excellence of the Ukrainian people, preservation of national memory. The poetic appeal of Taras Shevchenko to Ivan Kotliarevsky testifies to his desire to engage in the traditions of Ukrainian writing, to discover the affinity of his own artistic thinking with the creative orientations of the message's addressee. The artist considered the consonance of views on national history to be the manifestation of this proximity. Shevchenko's understanding of the figure of I. Kotliarevsky, its importance for the development of the Ukrainian literature was formed under the influence of thoughtful and insightful reading of the poem “Aeneid”. Not only the creative perception of the artistic word of the author of the “Aeneid” but also Shevchenko's understanding of the Ukrainian literature progress in general was voiced in the poetry, the vision of its founding conception was expressed – the national heroic direction.

Key words: folk image, literature genre, symbol, Taras Shevchenko, Ivan Kotliarevsky.

Постановка проблеми. Шевченкова поезія «На вічну пам'ять Котляревському» постала як рефлексія на звістку про смерть видатного письменника. Художній відгук на цю сумну подію в контексті ранньої творчості поета посідає особливе місце. Адже він у поетичній формі випрозорює не лише Шевченкове осягнення постаті

І. Котляревського та його літературної спадщини, а й розкриває митцеве бачення майбутнього українського письменства, демонструє усвідомлення власної ролі поета у розвитку цього процесу. Перші поетичні твори Т. Шевченка особливо цікаві з погляду взаємодії індивідуально-авторської та фольклорної творчості. Тому аналіз

народнопоетичних елементів у структурі поезії поглибить знання про фольклорно-літературний синтез ранньої творчості письменника.

Аналіз досліджень. Поезія Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському» була об'єктом дослідження численних наукових студій, зокрема Ф. Колесси (Колесса, 1939), В. Шубравського (Шубравський, 1980), Ю. Івакіна (Івакін, 1964), І. Дзюби (Дзюба, 2008), Ю. Барабаша (Барабаш, 2008), В. Смілянської (Смілянська, 2005), Н. Чамати (Чамата, 2014), С. Росовецького (Росовецький, 2015) та ін., проте дослідження фольклорного елемента у структурі художнього твору мало спорадичний характер, здебільшого вчені звертались до його аналізу в контексті розгляду разом із іншими творами митця. Тому уснословесний характер твору досі не було виведено у центральний фокус шевченкознавчого дискурсу. Цим зумовлена актуальність цієї розвідки.

Мета дослідження. Відтак метою цього дослідження є осмислення впливу народнопоетичної творчості у структурі поезії Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському».

Виклад основного матеріалу. Традиційно твір відносять до жанру послання, однак його багатогранна проблематика вибивається із тісних рамок цієї генологічної одиниці. Шевченків досвід опрацювання літературних жанрів вирізняється умінням органічно поєднувати різні поетичні форми, розширювати їхні внутрішні межі, пристосовувати до потреб авторського задуму. Т. Шевченко мав на меті ословити знаковість письменницької діяльності І. Котляревського, утім ідейний зміст його поетичного звернення має значно глибшу природу. Складна тематика твору об'єднує три різностильові частини, кожна з яких виявляє ознаки кількох жанрів – елегії, оди, медитації і власне послання. Синтез «енергії» цих видів поезії створює «своєрідну велику ліричну форму, в межах якої відбувається тематично-стильовий розвиток» (Чамата, 2014: 32).

Підмурівком ранньої творчості Тараса Шевченка стала усна народна словесність. Перші проби пера засвідчують його взорування на фольклор. Воно виявлене на рівні опрацювання жанрів, мотивів, образів, засобів народнописенної поетики. Творча рецепція добре знайомих і близьких поетові уснопоетичних взірців давала змогу увиразнити індивідуально-авторський світогляд, проявити оригінальність прийняття художніх рішень. Хоч поезія «На вічну пам'ять Котляревському» за жанровою природою та ідейним спрямуванням найменше «тяжіє» до сфери впливу народної поезії. Адже тема вшанування пам'яті чи звеличення

окремих постатей у формі ліричних рефлексій не притаманна їй. Проте твір викликає інтерес з погляду дослідження своєрідності використання фольклорних образів, які підсилюють розкриття художньої теми. Творення настроєвого тону, пов'язаного зі смутком від втрати Івана Котляревського, незавершеності його справи, розкриттям знаковості постаті письменника, відбувається крізь призму окремих образів – сироти «Замовк, небо-рака, сиротами кинув» (Шевченко, 2003: т. 1, 90), солов'я, кобзаря «Не вмре кобзар, бо навіки його привітала» (Шевченко, 2003: т. 1, 91), покинутого гнізда «На калині одиноке гніздечко гойдає» (Шевченко, 2003: т. 1, 90). Поєднання в єдине ідейне ціле трьох змістових частин твору відбувається завдяки гармонійному «перетіканню» образів, що у своєрідному переході між частинами поезії наснажуються новими смислами. Таким чином, автор досягає ефекту внутрішньої цілісності вірша, злютованості всіх його компонентів.

Так, перший відтинок твору, зображений у вигляді ідилічної ретроспективи дії поетичного слова на людину, відтворений за допомогою народнопоетичних образів – багатого, сироти, дівчини, злодія. Т. Шевченко обрав саме цих адресатів не випадково. Митець не побіжно згадує їх у контексті створення побутової картини дійсності, а додає певних характеристичних штрихів. Автор відтворює їхню природу, поєднуючи з іншими образами, певними сталими відповідниками: *багатий – доля, сирота – батько-мати, дівчина – коханий*. Загалом ця частина поезії мотивована прагненням письменника означити вагомість поетичного слова, відтворити його непроминальний вплив на реципієнта. «Щебіт» солов'я у метафоричній формі набуває символічного значення літературної творчості – вияву «Божої мови». Як слушно зазначає Ю. Барабаш, для Т. Шевченка слово – «самодостатня мистецька вартість, кульмінаційний пункт і кінцевий результат художнього творення» (Барабаш, 2008: 279). Уособлюючи в образі солов'я І. Котляревського, письменник злучає його художнє слово з актом творіння Божої мови. Тобто поезією найвищої мистецької вартості, що знаходить шлях до свідомості кожного, «потамовує» життєві необхідності людей. Під дією цієї «мови» сирота знаходить душевний спокій, дівчина відчуває полегкість у своїй самотності, не байдуха вона і багатому. Усе навколо зазнає особливого переродження, яке втілене у високопоетичному порівнянні: «І світ Божий як Великдень» (Шевченко, 2003: т. 1, 89). Прикметним є використання антитези «І люди як люди» (Шевченко, 2003: т. 1, 89) до вже сталої

у творчості Т. Шевченка категорії «чужі люди». Створення збірного образу акту словотворення і його впливу на реципієнтів виразно ілюструє погляди автора на головне призначення письменницької діяльності.

У поезії «На вічну пам'ять Котляревському» Т. Шевченко вперше висловив міркування про вагомість і естетичну силу художньої творчості. Знаковість цього поетичного звернення полягає у тому, що письменник, вшановуючи пам'ять видатного попередника, представив не лише рецепцію його літературної спадщини, а й окреслив орієнтири для поступу власної творчості. Розвиток Шевченкової концепції ідейно-естетичного спрямування літератури спостерігаємо також у низці інших творів, зокрема у посланнях «До Основ'яненка», «Н. Маркевичу», поезії «Думи мої, думи мої», вступі до поеми «Гайдамаки». Проте особливу увагу привертає поема «Перебендя». Уміння кобзаря через «паріст народної пісні» в кожній окремій ситуації знайти правильний підхід до свідомості слухача, зародити у його душі імпульс до духовного зростання, розкриває погляди Т. Шевченка на високу місію письменника як творця художнього слова, бути моральним авторитетом у національно-етичному вихованні суспільства. У такому служінні Перебенді відчитуємо суголосся із образом соловейка, «мова» якого «преображає» людські серця. Ця аналогія підтверджує притаманний авторові внутрішній розвиток тем, що насичуються новими акцентами і порушена у низці окремих творів.

Творення образу Івана Котляревського у вірші-посвяті відбувається через порівняння письменника із солов'єм, фольклорним праобразом Божого птаха (Слов'янські древності, 2012: 106), романтичним символом співця (Чамата, 2014: 33), що надає особливого тону поезії. За посередництва цього образу Т. Шевченко органічно сполучає дві частини твору, поступово розвиваючи тему вшанування пам'яті письменника. За спостереженнями В. Шубравського, «поетична медитація будується за принципом дедуктивного розгортання ідей» (Шубравський, 1980: 21). Тобто, описуючи «магічну» силу співу солов'я, митець створює своєрідний контраст після втрати його голосу: «Все осталося, все сумує, / Як руїни Трої» (Шевченко, 2003: т. 1, 90). Підсилює емоційну картину своєрідної пустки наскрізний у вірші мотив сирітства: «Замовк, неборака, сиротами кинув / І гори, і море, де перше витав» (Шевченко, 2003: т. 1, 90). Залучення цього образу дає змогу поетові уникнути настрою меланхолії смутку. Журба як концептуальна риса елегійного жанру нівелюється

за допомогою використання образу сонця – виразника найвищого пошанування людини у пам'яті наступних поколінь: «...тільки слава / Сонцем засіяла, / Не вмере кобзар, бо навіки / Його привітала. / Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди; / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть» (Шевченко, 2003: т. 1, 91). На зміну розчаруванню запропоновано величальну тональність, в якій акцентовано значущість творчих змагань письменника.

Особливе ставлення до Івана Котляревського Тарас Шевченко висловлює у виразних звертаннях – «кобзар», «батько», «праведная душа», «сизий орел». Вживання тонких номінацій не випадкове у контексті розвитку генеральної ідеї твору. Серед цього асоціативного ряду прикметним є найменування «кобзар». У своїх творах митець неодноразово звертався до багатьох українських діячів, однак цей апелятив використав лише у звертанні до автора «Енеїди». Хоч на перший погляд, слово не викликає глибинних аналогій із постаттю Івана Котляревського, а звертає погляд передусім на автора поезії, для якого він став другим називним. Проте його підґрунтя слід шукати у національному спрямуванні творів Івана Котляревського, яке Т. Шевченко виразив у рядках: «...ти / Всю славу козацьку за словом єдиним / Переніс в убогу хату сироти» (Шевченко, 2003: т. 1, 91). Таку інтерпретацію можна вважати Шевченковою «поетичною формулою осягнення» (Ю. Барабаш) усієї літературної спадщини письменника. Очевидно, у цей період митець сприймав творчість попередника крізь призму українського подвижництва, збереження та відтворення історичної пам'яті. А тому національно-героїчна природа поеми «Енеїда» вельми імпонувала поетові, відтак єднала її творця з народними виразниками національної історії – кобзарями. Цікаво зауважити, що у поезії «До Основ'яненка» Т. Шевченко критикує свого колегу-сучасника Григорія Квітку саме за відсутність у його творах елементів української історії: «Співай же їм, мій голубе, / Про Січ, про могили, / Коли яку насипали, / Кого положили. / Про старину, про те диво, / Що було, минуло...» (Шевченко, 2003: т. 1, 121).

Поетичне звернення Т. Шевченка до Івана Котляревського засвідчує його прагнення долучитися до традицій українського письменства, виявити спорідненість власного художнього мислення із творчими орієнтирами адресата послання. Виявом цієї близькості митець вважав суголосність поглядів на національну історію. Тому закономірними є прохання поета «прийняти» його авторське слово: «Праведная душе, прийми мою мову, /

Не мудру, та щирю, прийми, привітай. / Не кинь сиротою, як кинув діброви, / Прилини до мене хочь на одно слово / Та про Україну мені заспівай» (Шевченко, 2003: т. 1, 91). Варто додати, що ці мотиви повторюються і в низці інших творів: «Привітай же, моя ненько! Моя Україно! / Моїх діток нерозумних, / Як свою дитину!» (Шевченко, 2003: т. 1, 126) («Думи мої, думи мої»). Роздуми письменника про місце своєї «мови» у контексті української літератури посилені його перебуванням на чужині, в іншомовному середовищі. Тому загостреними у поезії є почуття самотності та сирітства, виражені через бажання поєднатися з омріяною батьківщиною.

У зв'язку з цим привертає увагу витворений у поезії топос України. Беззаперечно, його можна назвати одним із магістральних у поетичному доробку Т. Шевченка. У творчості поета разом зі зростанням авторської свідомості він зазнавав численних трансформацій, наповнювався новими сенсами. В аналізі художньо-зображальних засобів відтворення етнопростору помічаємо виразні народнопоетичні маркери. Зосібна використання сталих фольклорно-пісенних образів: моря, сонця, вітру, могили, степу. Центральне місце серед них відведено образу-символу могили. У структурі твору могила у поєднанні із образом степу постає одним із елементів українського пейзажу, тобто виступає у ролі просторового локусу. А також виражає символічне значення. Цей словообраз для Т. Шевченка є своєрідною емблемою історичної пам'яті народу, свідченням його героїчного минулого і водночас генератором ідеї національного відродження. Митець підсилює цю семантику через зображення могили як персоніфікованого, а не статичного образу. Таку інтерпретацію зустрічаємо також у інших поезіях, зокрема у посланнях «До Основ'яненка» «На тім степу скрізь могили/Стоять тасумують;/Питаютьсяубуйного:/«Де наші панують?»» (Шевченко, 2003: т. 1, 120), «Н. Маркевичу» «Там синєє море / Виграває, хвалить Бога, / Тугу розганяє, / Там могили з буйним вітром / В степу розмовляють» (Шевченко, 2003: т. 1, 127), поемі «Іван Підкова» «Високії ті могили / Чорніють, як гори, / Та про волю нишком в полі / З вітрами говорять. / Свідок слави дідівщини / З вітром розмовляє» (Шевченко, 2003: т. 1, 122), поемі «Гайдамаки» «Степ чорніє, і могила / З вітром розмовляє» (Шевченко, 2003: т. 1, 130). Докладно дослідивши всі контексти вживання образу могили і пов'язаний із нею мотив «розмови із вітром», Ф. Колесса (Колесса, 1939: 27) оприявнив головний предмет цього діалогу: свідчення минулої слави та героїчних звичаг

народу. Відгомони семантики цього мотиву знаходимо у думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» (Українські народні думи, 1927: 87). Їхня ідейна близькість заснована на звеличенні подвигів українського козацтва. За спостереженнями О. Бороня, «як персоніфікований образ могила характерна для раннього періоду творчості митця» (Боронь, 2005: 60), що пояснюється впливом фольклорної образності на художню свідомість автора. Мотив «розмови могили з вітром» часто зустрічається в народнопісенних творах, зокрема у пісні «Ой у полі могила із вітром говорила»: «Ой у полі могила із вітром говорила: / – Повій, вітре буйнесенький, щоб я не змарніла» (Максимович, 1934: 168).

Варто зауважити, що Т. Шевченко не просто користувався поодинокими фольклорними образами, а створював своєрідні групи, в яких семантика кількох близьких за значенням образів взаємодоповнюється, наснажується новими смислами. Так, семантичне значення могили підсилюється «енергією» локусу «*степ*». У поезії «На вічну пам'ять Котляревському» степ – простір насамперед історичний, «віднесений до певної доби в історії України: степ козацький, степи запорозькі» (Боронь, 2005: 52). Якщо могила у Шевченковій рецепції – «вмістилище» історичної пам'яті, то степ – арена визвольних змагань народу. Відтак пропоновані поєднання підсилюють змістове наповнення твору, створюють низку додаткових асоціацій, які не потребують докладного тлумачення, бо засновані на етноментальних концептах. Сприймання поетом образу рідної землі засноване на її ідентифікації з символами національної історії. Тому злука з цими, за образним висловленням поета, «нікими пам'ятниками минулої народної слави і неслави» (Шевченко, 2003: т. 3, 137) полегшує його самотність: «Там сонце, там місяць ясніше сія / Там з вітром могила в степу розмовляє, / Там не одинокий був би з нею й я» (Шевченко, 2003: т. 1, 91). Єднання зі своєю материзною письменник відчуває також під впливом поетичної творчості Івана Котляревського: «Не кинь сиротою / як кинув діброви. / Прилини до мене хоч на одно слово / Та про Україну мені заспівай» (Шевченко, 2003: т. 1, 91).

Шевченкове осмислення постаті Котляревського, його значення для розвитку української літератури сформоване під впливом вдумливого і проникливого прочитання поеми «Енеїда». За влучним висловлюванням І. Дзюби, твір, що став «переконливим запереченням імперського стереотипу про Малоросію як етнографічну область Росії, і картинним нагадуванням про героїчну енергію українського козацтва, і виявом

багатства й життєдайності української стихії, і розкошуванням в українському слові, хай переважно в його побутових, але також і ліричних, а почасти й патетичних барвах» (Дзюба, 2008: 83–84), не міг не знайти відгуку у надзвичайно чутливій романтичній натурі письменника. Виразне національне спрямування поеми та свідомо патріотична позиція його автора, який «за умов стисненого і спотвореного національного простору виразив оригінальне героїко-епічне мислення українця» (Дзюба, 2008: 142), вельми імпонували поетові і перехресчувалися з його власними поглядами.

Висновки. Виплекана народними думами та історичними піснями художня свідомість Т. Шевченка зуміла розгледіти за «псевдопародійною маскою» бурлеску і трагедії глибинні

сенси «слави козацької». Ідея звитяжності, боротьби українського козацтва, величі лицарів-характерників неодноразово були предметом творчого опрацювання Т. Шевченка і втілені в окремому пласті творів на історичну тематику, зокрема у поемах «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Розрита могила», «Холодний яр» та інших. Відтак послання «На вічну пам'ять Котляревському» ілюструє прагнення Тараса Шевченка не тільки виявити пошану до авторитетного письменника-однодумця, а й засвідчити наявність «кровних уз» між їхніми творчими орієнтирами. Втілення цього художнього задуму митець здійснив з допомогою яскравих фольклорних образів, що доповнюють семантику та розширюють змістове навантаження твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Ю. Я. Слово. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба (та ін.); НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: «Наукова думка», 2008. 376 с.
2. Боронь О. В. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка. Київ: Агентство «Україна» 2005. 152 с.
3. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
4. Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря»: Поезії до заслання. Київ: «Наукова думка», 1964. 372 с.
5. Колесса Ф. М. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Львів, 1939. 169 с.
6. Росовецький С. Шевченко і фольклор. Київ: «Критика», 2015. 480 с.
7. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва, 2012. Т. 5. 730 с.
8. Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми. Київ, 2005. 492 с.
9. Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. Москва, 1934. 181 с.
10. Українські народні думи. Тексти № 1–13 і вступ Катерини Грушевської. Київ: Державне видавництво України, 1927. Т. 1. 176 с.
11. Чамата Н. П. Лірика Тараса Шевченка. Аналізи й інтерпретації. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 294 с.
12. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. Київ: «Наукова думка», 2003. Т. 1. 784 с.
13. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. Київ: «Наукова думка», 2003. Т. 3. 592 с.
14. Шубравський В. Жанри. Творчий метод і поетика Т. Шевченка / В. С. Бородін та ін.; відповідальний редактор Є. П. Кирилук. Київ, 1980.

REFERENCES

1. Barabash Yu. Ya. Slovo. Temy i motyvy poezii Tarasa Shevchenka / Yu. Barabash, O. Boron, I. Dziuba (ta in.); NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T. H. Shevchenka. Kyiv: "Naukova dumka", 2008. 376 s.
2. Boron O. V. Poetyka prostoru v tvorchosti Tarasa Shevchenka. Kyiv: Ahentstvo "Ukraina" 2005. 152 s.
3. Dziuba I. M. Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2008. 718 s.
4. Ivakin Yu. Komentar do «Kobzaria»: Poezii do zaslannia. Kyiv: "Naukova dumka", 1964. 372 s.
5. Kolessa F. M. Studii nad poetychnoiu tvorchistiu T. Shevchenka. Lviv, 1939. 169 s.
6. Rosovetskyi S. Shevchenko i folklor. Kyiv: "Krytyka", 2015. 480 s.
7. Slavianskye drevnosti: Etnolynhvystycheskyi slovar v 5-ty tomakh. M., 2012. E. 5. 730 s. [Slavic ancients: Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes] M., 2012. V. 5. 730 p. [in Russian].
8. Smilianska V. Shevchenkoznavechi rozmysly. Kyiv, 2005. 492 s.
9. Ukrainyskye narodnie pesny, yzdanie M. Maksymovychem. Moskva, 1934. 181 s. [Ukrainian folk songs, published by M. Maksymovych]. Moscow, 1934. 181 p. [in Russian].
10. Ukrainski narodni dumy. Teksty № 1–13 i vstup Kateryny Hrushevskoi. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. 1. 176 s.
11. Chamata N. P. Liryka Tarasa Shevchenka. Analizy y interpretatsii. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2014. 294 s.
12. Shevchenko T. H. Zibrannia tvoriv: U 6 t. Kyiv: "Naukova dumka", 2003. T. 1. 784 s.
13. Shevchenko T. H. Zibrannia tvoriv: U 6 t. Kyiv: "Naukova dumka", 2003. T. 3. 592 s.
14. Shubravskiy V. Zhanry. Tvorchiy metod i poetyka T. Shevchenka. Kyiv, 1980. Tvorchiy metod i poetyka Tarasa Shevchenka. (V. S. Borodin (ta in.); vidpovidalnyi redaktor Ye. P. Kyryliuk). Kyiv: "Naukova dumka", 1980.